

Краса і сила

Володимир Винниченко

I

Тихо-тихо в Сонгороді. Тихо в йому, як і дощик січе день і ніч, як і сніг тріщить під ногою, тихо й тоді, як соловейко заливається піснею-коханням по садах, по гаях, по зелених дібровах. А надто тихо в літній, робочий день. Тихо на вулицях із плетеними тинами, тихо на головній вулиці з неодмінною поліцією, управою і будинком про арештантів, тихо коло крамниць на базарі, скрізь тихо. Вийдеш на головну вулицю, що гін на трое тягнеться з одного кінця міста до другого, дивишся праворуч — тихо, пусто й нікого нема; глянеш ліворуч — тин, дереза і нікого нема; куди не глянеш — тихо, пусто, тільки вітер тихенько шелестить та грається листям. Деколи пройде закутаний в сірий балахон урядник із лошам позаду, зжене горобців, що купалися в м'якому, гарячому поросі на шляху, проплентається жид на біді, пробіжить який-небудь Сірко з реп'яхами в хвості, скакаючи на трьох ногах і ховаючи голову по затінках, виткне голову з рову свиня, важко зітхне, хрюкне і знов заховається; і знову все стихне, знову засне; тільки налякані горобці позлітають із тинів на гарячий порох та вітрець тихенько шепочеться з листями.

Край міста на горі, на самому вигоні, стоїть маленька, старенька хатинка. Біля неї на подвір'ї все пошарпане, поруйноване, — клуня обідрана, хлівець без покрівлі похилився, тин ледве держиться, і сама вона теж похилилась, покривилась, облупилась й якось сумно дивиться маленькими віконцями на город. Спитайте кого хочете в Сонгороді, чия то хата, і кожний вам скаже, що то хата Ілька Чубатого, хоч і молодого, але першого злодія на цілий Сонгород — злодія, якого сам батько одцурався, а добрі люди десятою вулицею обминають, з яким мають діло тільки його приятелі, такі ж, як і він, злодії: Андрій Голуб, Марко Чумарченко, дочка Марка, Мотря, декілька голодрабців і весь той люд, що не має в душі Бога й не боїться ні тучі, ні грому. Кожний вам каже, що Ілько вже сидів у губернії в тюрмі, що мало, як два рази на тиждень сидить він на етапі, що сход збирається його вислати на "поселення", та Ілько на се не вважає: уночі грабує-палить, а вдень або спить, або гуляє.

Сонце стоїть на півдні. Тихо на вулиці. Далеко видніється ціле місто, таке невеличке, що скоріше б можна назвати його великим селом. Широко розляглося воно солом'яними покрівлями, зеленими садками, далекими лугами. Тільки посередині в'ється стежка з залізних покрівель — то крамниці та казенні будинки.

Схилився Ілько на тин і завмер, — ні думок, ні бажань, навіть дихання не почував він у собі, тільки чув, як сонце гріло, пекло в спину, як розливало якісь лінощі по тілі і байдужість до всього. Байдуже дивився він, як піднявся вихор, закрутив соломною, розігнав горобців, попхнув до тину якусь курку, що розіп'яла хвоста, мов віяло; байдуже слухав, як хтось десь за городом гукав: "Явдо-о-хо!.. Явдохо-о-о!.."Тільки як сонце сховалось за хмару й на вулиці потемнішало, підвівся, зітхнув і пішов до хати.

Пройшла ж хмара, виглянуло сонце, — Ілько розлігся на широкій призьбі і знов почув його на собі, знов почув лінощі і байдужість.

— Драстуй, Ільку! — вмить почув він коло себе. Ілько здригнувся, розплющив очі й підвівся.

— Тю! злякала, — промовив він знов лягаючи й закидаючи руки за голову. — Мотря... думав, хто такий... Драстуй!

— Не пізнав? — підхопила Мотря, якимось нервово й швидко зриваючи з голови хустку і пригладжуючи тремтячою рукою чорне, як сажка, волосся, що висмикувалось на всі боки. — Давно бачились! Як у горосі, так і досі!

— Аж здригнувся, — позіхаючи, промовив Ілько.

— Так злякала? Ха-ха-ха! Хіба й злодії уміють лякатися? От то!

Ілько здивовано подивився на неї.

— Чого дивишся? Не пізнав, може, ще й досі? Я — Мотря! Мотря, Мотря! Твоя любовниця... Ха-ха-ха! Чудно, правда?.. Ну й душно!.. Та чого дивишся? Не бачив? Може, поцілуєш? Ха-ха-ха! А Андрій за се мене ще буде бить... Він мене тільки що знов бив... Диви, о... синяк вже набіг... А ти поцілуй! Ти ж теж любовник, ха-ха-ха! Один б'є, а другий цілує. Ось він зараз прийде сюди, а я на злість йому прибігла до тебе... Ти, може, думаєш, що я тебе люблю? Пхі? Я його люблю, а тебе — ні!..

— Слухай, — підвівшись, поважно промовив Ілько, — ти, їй-богу, здуріла.

— Ха-ха-ха-ха!!.

— Може, випила?

— Авжеж, випила! А то ж як! Любовники п'ють, а любовниці то й не можна?! Ха-ха-ха! Дурний ти!.. Ну, й душно! Чи й тобі душно?.. Та! я й забула, що ти, як кавун, на сонці...

Мотря махнула на себе хусткою, сіла на призьбі і задумалась. Ілько, пильно слідкуючи за нею, проти волі задивився на красу її, що тепер іще якимось виразніше виявлялась на сірому тлі стіни, — на ту красу, що не б'є в вічі, що на перший погляд ледве примітна, а тільки в неї вдивившись, можна впиться й очима, й серцем, всею істотою. То була краса, що виховується тільки на Україні, але не така, як малюють деякі з наших письменників. Не було в неї ні "губок, як пуп'янок, червоних, як добре намисто", ні "підборіддя, як горішок", ні "щок, як повная рожа", і сама вона не "виліскувалась, як маківка на городі". Чорна, без лиску, товста коса; невисокий, трохи випнутий лоб; ніс тонкий, рівний, з живими ніздрями; свіжі, наче дитячі губи, що якимось мило загинались на кінцях; легка смага на матових, наче мармурових щоках і великі, надзвичайно великі, з довгими віями, темно-сірі очі, з яких, здавалось, дивлячись, наче лилося якимось тихе, м'яке, ласкаве світло, — то була й уся краса цієї дівчини.

— Та-а-к... — протягнув Ілько, не зводячи з неї очей і прислухаючись, як у грудях у його щось то захолоне, то зомліє з одного погляду в її очі, в той глибокий, чаруючий погляд.

— Га? — мов прокинулась Мотря. — Що ти кажеш?

— Нічого... Чого ти така? Та й гарна ж, їй-богу! — перебив себе Ілько.

— Хіба гарна? — підхопила Мотря. — Дуже? Га? Ти б, правда, не вдарив би, пожалів? Ха-ха-ха! Та куди тобі! Ще б я тебе набила, якби схотіла. Ти тільки жидів і вмієш бить. А здоровий!..

— Ану, дай, зацідю, — побачиш, чи вмію!

— Ну да, "дай"! А крикни на тебе — то й сховаєш хвоста... Хіба ти посмієш? От Андрій... о! о! ось!.. — розстібнувши кохточку, не соромлячись, наче поспішаючи куди, показала вона чотири круглі синяки. — Се так ухопив рукою!

— Ого! — засміявся Ілько. — Ану, подожди... та стій, я подивлюсь.

— Ет! одчепись! — одіпхнула вона його руку й закрилась.

— Та за віщо ж то? — роблено позіхнув Ілько. — Може, й йому руку одпихала? За се стоїть!

— Стоїть? — піднялась Мотря і трохи одкинулась високим тонким станом назад. — Стоїть, говориш?

— Та чого ж? Аби й від мене була у тебе дитина, то я бив би, якби одпихала. Не задавайся!

— Не задавайся? — дивлячись пильно на його, перепитала Мотря.

— Атож! Зв'язалась й мовчи!

— Мовчи?

— А мовчи, бо й не те ще буде!

— Буде?

— Тю! Та ти здуріла!.. Та чого так дивишся на мене? Не бачила?

Мотря всміхнулась, накинула хустку на голову і, роздивляючись на Ілька, промовила:

— Бачила... пхі! такого добра!.. Дивлюсь на тебе, що ти такий дурний і... гарний. Ха-ха-ха!

— А хіба поганий? Гидче й за Андрія б то!

— За Андрія? О ні, ні!.. Е, якби Андрій такий, як ти! Якби Андрієві сі кучері, сі брови, очі, одно слово, якби він був твоєї краси! А все-таки люблю Андрія. Не віриш?.. Усміхаєшся?

— Ні, чого ж, на здоров'я...

— Ану вас к чорту! Ти, краще, знаєш що? — зразу змінила вона тон. — Заховай мене де-небудь, їй-богу! А то зараз прийде сюди й побачить... Заховай, Ільку!..

— Та хай бачить. Хіба се первина, чи що, що ти у мене? — знехотя підвівся Ілько. — Куди ж тебе заховать? — повів він очима навкруги. — Нема де... Хіба в хаті?

— Ні, в хаті побачить... Та й правда, — хіба первина? Не треба! — махнула рукою Мотря і, щось надумавши, побігла до воріт. — Ще нема! — вернувшись, промовила вона. — А буде, зараз буде! О, то сатана! Хитра тварюка!.. А що він тобі говорить про мене?

— Нічого не говорить.

— Як "нічого"! Щось же та говорить?

— Нічого, мовчить усе.

— О! Потаєний, чорт! Куди тобі!! Плохий ти проти його... Він зараз прийде. Все

одно дізнався б, що я тут. Ну, та нехай бачить! Дитину вб'є? Хай убиває... Клопіт!.. Менше мороки!..

— Та за віщо ж він сьогодні бив тебе? — позіхнув Ілько, знов сідаючи на призьбі.

— За що? — перепитала Мотря, пильно дивлячись на його. Сказать?.. За те, що була у тебе вчора, за те, що задивляюсь на тебе, за те, що цілую і його, і тебе! За те, що од його біжу до тебе!

Ілько всміхнувся.

— Правда, гидка я? Як сама послідня?.. От то! Нехай!..

— Та чого він з тобою не одружиться? — поважно промовив Ілько.

— Бо я не хочу!

— І до мене б тоді не ходила б, і не бив би. Чи ходила б? Га?

— Ну, то вже дулю з'їв би! — гордо блиснула очима Мотря. — То вже чорта пухлого!

— Хіба?.. Хм... а мені здається, що ходила б.

— Ну, то побачили б! — кинула вона.

— А якби Андрія піймали й засадили в тюрму?

— То до тебе, думаєш, побігла б?.. А хіба не бігаю? Ха-ха-ха! Слухай, ти заховай мене, їй-богу, він уб'є мене... Заховай, голубе, заховай! Він зараз прийде... — і оглядаючись навкруги, Мотря нервово потягнула Ілька за руку з призьби.

— Та не вб'є, одчепись!.. Заступлюсь.

— Хто? Ти? — пустивши його руку, зареготала Мотря. — Проти Андрія? Ой Господи!

— Тобто не подужаю? — всміхаючись, потягся Ілько і, вирівнявши могутній, рівний, високий стан, глянув на себе згори. — Не подужаю? Я?

— Та... подужаєш. Та що з того? Він тебе одними словами... Та ні! Ти й руки не смітимеш підняти на його. Він тільки подивиться на тебе, то ти й присядеш.

— Я? — знов задоволено всміхаючись, повів Ілько очима від чобіт до грудей. — Я присяду? Хіба буду нижче від його? А подивись!

Ілько провів рукою по темних шовкових вусах, підняв гарну свою голову, трохи прищурич чорні, оксамитні очі, виставив вперед високі, дужі груди і всміхнувся. Мотря знехотя подивилась, зараз же одвернула і буркнула:

— Та тільки й того, що гарний і здоровий!

— А мало хіба?

— Та... — і недоговорила.

— А мало хіба? Га? — нахилиючись до неї і стиха обнімаючи, прошепотів Ілько.

— Одчепись, побачать... — безсило одпихаючи, задивляючись у темні, глибокі очі його, ледве вимовила вона.

— Правда ж, доволі? Правда, не мало? — пригортаючи і щільніше притуляючись, ледве чутно говорив він.

— Доволі? — скинула вона очима на його. — Доволі? Ой ні, ні!..

— А що ж тобі?

— Що?.. Що?.. А хто його зна... Ой, не тули так, побачать.

— Який чорт! Тепер й собаки на вулиці нема. А то ходім у хату... Га?

— Ні, ні, не треба. Так краще... Ти тепер такий хороший... Стій, я подивлюсь... Знаєш, як я дивлюсь на тебе, мені якось робиться... якось... ну, як би тобі сказати... весело. Прямо якось весело, як я дивлюсь на тебе!..

Ілько мовчав і почував, як молоде, гнучке її тіло тремтіло під його рукою, що лежала на стані, як тепло сього тіла переходило на його; як із кожним обіймом, з кожним поглядом в її очі, що любувалися з його, серце його все більш завмирало і стукало до болю в грудях...

— Підожди, я тобі розправлю вуса... стій... от так... Ой, не тули так, — і так душно. Ну тебе, я раз у раз тільки розпаскуджусь коло тебе... Нема того, щоб тихо та любо посидіть... Он який вже! Пустити! Хоч і гарний, а пустити... Чуєш?.. Ну, що ж мовчиш? Пустити!

І, важко дихаючи, розчервонівшись, схопилась вона і стала коло Ілька, що похмурився і дививсь кудись на вулицю. "Чортова дівка, — подумалось йому, — поки не дивишся на неї — липне; сам почнеш липнуть — одлипа".

— Та й чудні ви, баби! — усміхаючись, вимовив він.

— Чого так? — трохи здивувавшись, спитала Мотря.

— Та того: поки з вами, як із собакою, поти й хороші, став запанібрата, — собакою зробишся...

— Хм... А ти женись, то раз у раз хороші будуть, — тихо кинула Мотря і вдумливо подивилась на його.

Ілько нічого не відповів, тільки подивився на неї й одвернувся.

— А справді, слухай, одружився б ти зо мною? — якось жваво запитала вона і зараз же, поспішаючись, додала: — Тільки не думай, що я справді хочу, — я тільки питаю.

— Про всякий, значиться, випадок? — усміхнувся Ілько.

— Та то... вже...

— Чи оженився б я з тобою? — протягнув він і, пильно удумавшись, подивився на неї. І за сим поглядом, від думки самої про шлюб із нею, він почув, як чогось очі її зробились не такими вже гарними, як груди, коса, стан, губи, ніс стали зразу такими знайомими, самими звичайними, як весь вплив краси її кудись зник і замість його стала якась ніяковість і навіть нудьга. — Хто його зна... — ніяково всміхнувся він і, удаючи з себе веселого, додав: — А хто ж тоді злодійствувать буде? Вже ж треба тоді покинути гульню?

— Так не оженився б?

— Та навіщо тобі знати?

— Ну, я хочу!.. Не оженився б? Ну, говори!

— Комедія! Ну... не оженився б... Та навіщо тобі виходить заміж? Хіба так погано?

— Я так, хотіла тільки довідатись, — сухо кинула Мотря і задумалась. Ілько помовчав і тихо ліг на призьбі. — Тільки ти не думай, що я набиваюсь, або-що! — стрепенувшись, засміялась Мотря. — Може, не вийшла б за тебе, якби ти й хотів. Я так тільки... Стій, стій, — перебила вона себе і стала прислухатись. Вулицею, швидко,

наближався хтось, співаючи. — їй-бо-гу, Андрій! — зблідла Мотря і нервово усміхнулась. — О! хитрий, чорт! наче він так собі... Ну, і я заспіваю... Нехай! Пхи!..

Ой не ходи, козаче, до мене,

Буде слава на тебе й на мене... —

взяла вона м'яким, грудним сопрано, і сумні згуки чуло рознесли по кутку і обізвались між високими вербами городів. Чоловічий голос зараз же змовк, і через декілька хвилин коло воріт показався середнього зросту парубок років тридцяти, в клітчатих, вузьких, навипуск штанях, у таких же самім піджаку, в картузі, які носять ляшки-прикажчики по економіях, і в черевиках на таких рипах, що їх було чуть ще тоді, як самого хазяїна їх ще й в вічі не видати.

— Я ж казала, що Андрій! — прошепотіла Мотря і, наче не примічаючи його, весело й швидко заговорила до Ілька, що підвівся й, закриваючи очі від сонця, ласкаво й привітно всміхавсь до Андрія. А Андрій, знявши картуза, витирав червоненькою хусткою білий-білий, високий лоб, обведений сизою смугою від картуза, веснянкувате, з широкими вилицями лице з червоними плямами там, де у інших буває смага; протирав від пороху маленькі, сіренькі, з білими віями очі, які бувають у молодих білих поросят; протирав руді, короткі, кудлаті вуса, — і роблячи се все повагом, не поспішаючи, й собі весело, привітно посміхався й наближавсь до них.

— А! І Андрій сюди! — наче тільки що побачивши його, повернулась Мотря і весело заговорила до його:

— А я от се йшла до тітки та й зайшла, знаєш, сюди...

— Драстуй, Ільку, — перебив її Андрій, — грієшся на сонечку? Ах, ти ж, лодарю! А ввечері...

І недоговорив: порівнявшись із Мотрею, вмить зупинився, блиснув очима, замахнувся кулаком, — і Мотря, скрикнувши, захиталась, закрилась руками і звалилась, як сніп. Як дикий звір накинувся він на неї і почав топтати її ногами, бити передками черевиків у боки, в спину, в живіт, шарпаючи за коси, з піною на губах, з якимсь хриплим ревом примовляючи:

— А-а-а-е-е-е!.. Смієшся! А! Смієшся ще! Е-е! Тікати?.. От!.. От!.. Е!

А Мотря, закривши щільно руками лице, зігнувшись якомсь набік, тільки здригувалась, посовувалась під ударами і не плакала, не кричала, навіть не застогнала й разу.

— Та що ти, Андрію! Тю! Та годі, здурів! — схаменувся сторопілий Ілько. — Уб'єш же! Годі! — і потягнув за руку.

— Ільку! Не в своє діло не мішайсь! — прохрипів Андрій, зупинившись і повернувшись до Ілька. — Заступників не треба!

Розпатлана, зі збитою набік хусткою, з синіми губами, з темно-червоною плямою на лівій щоці, з пилом і сміттям, що поналипали на другій, розхристана, важко дихаючи, піднялась Мотря і впилася очима в Ілька.

— Та уб'єш!.. Хіба ж можна так? — одступив трохи Ілько.

— Не твоє діло!

— Та про мене! — здвигнув Ілько плечима, нахилиючи голову набік і махнувши рукою. — Вб'еш, сам одвічать будеш.

— Ха-ха-ха-ха! Заступивсь, заступивсь! — зареготала Мотря і, схопившись, підбігла до Ілька. — Так ось же тобі, тьху! тьху! тьху у саму твою гарну морду! Тьху на тебе! "Я заступлюсь!", каже. Ха-ха-ха! Ти?! Проти його?! У, паршивий, нікчемний! Тьху! Ось тобі, о, на!

— Ну, ти... — одхиляючись од її дуль, муркнув Ілько. — Бо як дам...

— Ха-ха-ха! Ти? Даси? Ану, спробуй, ану, ану ж, ну! Чого ти? На ще, на! Бий же! Тьху на тебе! Тьху у самі твої гарні очі!.. У, паршивий! А ти, сатано руда, не посміхайсь, не задавайсь! Ти думаєш, я не знаю твоїх думок? Знаю, знаю! Тільки ти не задавайся. Я йому плюю в морду, і піду до його, і буду ходити. На зло тобі буду ходити, бо він — гарний, а ти — рудий! І ось вам обом, прокляті, ось! — і, тикнувши з ненавистю дві дулі, блиснула очима, насунула хустку й швидко пішла з двору.

— Скажена баба, їй-богу! — ніяково всміхаючись, промовив Ілько, сідаючи на призьбу. Андрій мовчки всміхнувся, підняв із землі соломинку і сів рядом. Навкруги після галасу зробилось наче ще тихіше, тільки десь далеко-далеко гавкали собаки та вітер злегка шелестів соломою.

— Підеш завтра на ярмарок? — помовчавши трохи, спитав Ілько.

— Небезпремінно. А ти? — підвів голову Андрій.

— Та хто його зна...

— Гайда вдвох!

— Чого?

— Поможеш мені.

— Та у тебе ж Остап є.

— Та ну його к бісу — самого Остапа: він або спить, або п'є... Та й чорт його зна, де його шукать. Гайда ти... Га?

— Та хто його зна... їй-богу... — зам'явся Ілько.

— "Та хто його зна!" А шо ж ти завтра робитимеш? Коли ж і заробить, як не завтра? Та й "робота" ж яка: підійшов до того, кого покажу, розпитавсь, назвавсь родичем і пішов із ним у пивну... Хе-хе-хе! Робота! А в кишені вже і є десятка... Га? А ще розумний хлопець!

— Та я розумію, чого ж, — образившись трохи, промовив Ілько, — що ж тут не розуміть? Звісно, можна заробить. Але... не люблю я ходи-и-ть, та говори-и-ть, та піддурювать. По-моєму, побачив, узяв — та й герехт!.. Або як що — в морду, в ухо...

— А потім побачили, взяли — і в тюрму. Так?

— Ну!..

— От то-то ж бо і є, що "ну"! А тут, брат, прийшов, побалакав, зробився родичем — і йди в пивну, і не одвічаєш!

— Та воно так, — згодився Ілько, — коли ж... Ну, а як він не повірить і не захоче одійти од воза?

— Ну, як-таки не повірить! Мурло дурне зрадіє...

— Ну, да, зрадіє... А як його з їм балакати?

— Прямо говори, що знав його батька, брата, чи що... Приплети сюди свого діда, бабу...

— Та хто його зна... Ні, їй-богу, Андрію, я не можу. Що друге, знаєш, я можу... Хіба ж я коли одказував? Чи підпалить жида — палив; чи розбить кого — бив. А се, приставляться... Не можу!

— Скажи, що не хочеш, — усміхнувся Андрій.

— Ну, от ще!

Змовкли.

— Чого то вчора до тебе батько твій приходив? — трохи згодом промовив Андрій.

— Та звісно, чого! — засміявся Ілько. — Умовляти, щоб я кинув гулять та за роботу взявся.

— Ну?

— Ну, а я йому сказав, що тоді буду робить, як буде робить Клейтух, Тартаковський і усі багачі.

— А він?

— "Так вони, — каже, — не грабують". — "І я, — кажу, — не грабую". — "Брешеш, — каже, — ти, — каже, — тим і живеш!" — "Ба ні, — кажу, — як на те пішло, то вони саме й грабують, бо деруть і зі слабого і бідного, а я з бідного не деру..."

— Бо чортма того драть! — хитро підморгнувши, усміхнувся Андрій.

— Ну, да! — зареготався Ілько. — На чорта мороку зачіпять із бідним, як на багатому можна поїхати?..

— Хоча бідного все-таки жаль...

— Та ну да, жаль! — підхопив Ілько і подивився пильно на Андрія. — Звісно, бідний — що? Зараз заплаче...

— Ну, а батько ж що?

— Та що? "За се, — каже, — на тім світі з тебе будуть шкуру драть". — "Еге! — кажу. — До того світу далеко, а як другі тут деруть, то чого ж я не можу з них подрать?"

— А він що?

— Плюнув та й пішов додому.

— Ну, да, — почав Андрій, — то все, бачиш, так. Коли ж одне... Багачі, бач, як деруть, то хоч не б'ють. А ти ще й б'єш.

— Ну, що там! Ударю раз, два...

— Ого! Добре раз, два, — засміявся Андрій, — а як тому ковбасникові щелепи звернув?

— А чого ліз? — зареготався Ілько. — Я йому...

— Бач, якби ти робив так, як я, — перебив Андрій, — не бив, не заводився, а тихо та любо, то й було б, що ти й не грабуєш...

— Ну да, — муркнув Ілько.

— А то ти і змалечку усе б'єшся. І тобі достається. Пам'ятаєш, як раз тебе трохи не вбили на базарі? Якби не я, то й убили б, мабуть.

— То коло Хаїмовського?

— Еге ж.

— Ну, так їх же було з тридцятєро, а я сам. Та то все одно, а вбили б.

— А вбили б, гаспиди! — зареготавсь Ілько. — Якби не підскочив ти, убили б!

— А як хлопцями ще були, — підхопив Андрій, — то раз у раз же я тебе визволяв, бо то з тим, то з другим заведешся... Та і в школі...

— А як на ставу? Жиденята? Та і в школі... А як зі школи з тобою тікали, пам'ятаєш? Ти, бувало, ховав книжки біля Ривки у бур'ян. А знаєш, тоді якось веселіше було! — оживився Ілько. — Бувало, пам'ятаєш, цілий день на річці... товариші...

— Хм!.. — гірко усміхнувся Андрій. — То правда, що тоді тільки й товариші, як самому біда... А тепер як допомогти тому самому товаришеві, то й нема... Ех!..

— Та чудний ти, їй-богу, Андрію! — винувато глянув Ілько. — Хіба ж я не хочу?

— Та ну да, не хочеш! Тут же нічого важкого нема.

— То тільки, говориш, підговорювати у пивну?

— Більше нічого! Там уже я сам з Гришкою.

— Та я піду... А десятка ж буде?

— Як удачна робота буде, то й дві дам!

— Ну?!

— Їй-богу! Так обіцяєш?

— Обіцяю.

— Їй-богу?

— Їй-богу.

— Ну, гляди ж! — встав Андрій.

— О! Куди ж ти? Посидь іще, побалакаєм. Усе згадалось... — Встав і Ілько, кисло витягнувши лице.

— Ні, ніколи... Треба ще... Так не обманеш?

— Та вже сказав... Та посидь, поговорили б...

— Ну, гляди! Прощай!

"А все-таки до Остапа треба зайти, приготувить про всякий случай", — виходячи з двору, подумав Андрій і тихо пішов улицею, що спускалась у яр, потім ішла на другу гору і пропадала між хатами.

На самому дні яру, біля криниці з великим журавлем, обсаджена навкруги садком, стояла хата Марка Чумарченка, батька Мотринога, удовця-звозчика, гіркого п'яниці, приятеля Ількового і Андрієвого. Порівнявшись із хатою, Андрій спинився і глянув через тин. На призьбі сиділа Мотря, склавши руки й дивлячись замислено кудись убік. Андрій постояв трохи, подумав, криво-ніяково всміхнувся і став перелазити через тин. Почувши шарудіння, Мотря повернула голову, пошукала очима і, зобачивши Андрія, похмурилась і одвернулась.

— Болить і досі? — тихо спитав Андрій, сідаючи біля неї й беручи за лікоть. Мотря, не повертаючи голови, шарпнула руку і знов склала на коліна. — Дуже болить? — ще тихше спитав Андрій. І в тихому сьому питанні, наче в розбитому голосі, було стільки

теплої ласки, стільки благання й жалю винуватого, що у Мотрі наче мороз пройшов по тілу, а серце здавилось страшним до муки жалем до Андрія, до себе, до своєї шоки, що й досі ще палала, до побитих рук, ніг, до всього свого понівеченого життя. І Андрій почув, як та рука, що перше пручалась, задрижала в його руці, побачив, як великі очі її налились слізьми, як губи якомось по-дитячому скривились і затремтіло підборіддя. Андрій похолов, завмер. Сі очі, що налилися слізьми, сі горді губи, що скривились по-дитячому, се уривчасте хлипання, се тремтіння тіла, се тяжке ридання Мотрі — тої Мотрі, що тільки злісно-весело сміялась раз у раз на всі його бійки та гордо всміхалась на всі його скажені речі, в якій він ніколи не бачив і не думав побачить сих сліз, сих скривлених губ, — се все було так несподівано, так дивно, так невимовно-чудно, пронизало його таким гострим боєм жалоців, що спершу він нічого не міг вимовить, тільки якомось, піднявши брови, зблідши, ніяково скрививши губи в усмішку, силкувався підняти її голову, одтулить од лиця її руки, заспокоїть, потішить. І вже як ридання стали стихать, а руки перестали давити його шию, він зміг пробурмотать:

— От!.. Хм! Ти диви... От нещастя... Ну, буде, ну, годі... От то! Та Бог з тобою... От то! Ну, годі ж... От то... Ти диви...

І тільки як Мотря між хлипанням вимовила: "Тільки... не кидай... мене..." — заговорив розумно і з таким запалом невимовної любові, з такою силою чуття, що Мотря зараз же стихла, підняла голову й очима, на яких блищали ще сльози, радісно, з любов'ю дивилась на його. Андрій замовк. Мотря нахилила голову й задумалась.

На вулиці помалу прокидалось життя: заревла череда, замекали вівці, заляскали батогами пастухи, заторохкотіли потроху вози, заскрипів журавель біля криниці, задимились димарі, почувлися пісні.

— Андрію! — тихо промовила Мотря, не піднімаючи голови. Андрій одвів свій погляд од червоних останніх променів сонця й мовчки повернув до неї голову.

— Засилай старостів, — іще тихіше додала Мотря і ще нижче нахилила голову.

— Як! Що? — не ймучи своїм ушам віри, скрикнув Андрій. — Ти кажеш, щоб я засилав до тебе старостів? А ти ж... Та брешеш?

— Їй-богу. Годі вже... не можу...

Андрій одхилився трохи, підняв її голову і пильно подивився їй в очі.

— Ні, здається, не бреше... Правда?

— Правда, Андрію! — усміхнулась Мотря. — Їй-богу, правда. Ося бійка, сварка... дитина... Годі вже... засилай старостів...

— Й Ілька кинеш? — здержуючись і трохи тихіше запитав він. Мотря криво всміхнулась і, нахилившись, мовчки хитнула головою.

— Зовсім? Не підеш ніколи?

Мотря легше хитнула.

— Ніколи не поцілуєш, ніколи не даси йому й руки до тебе простягнуть? Ніколи?

Мотря тільки мовчала.

— Ілька?.. Подумай: ти і торік се ж саме говорила і на другий же день побігла... Подумай, одумайся... Я ж і тепер скажу: не бить буду, а уб'ю, як побіжиш жінкою!

— Знаєш що, Андрію, — ніяково всміхаючись, не дивлячись на його, підняла голову Мотря, — я... ще... подумаю... Я скажу вже потім... Ну, в четвер скажу...

— Ага! — зі злістю муркнув Андрій. — Я так і знав. Ух, ти, хвойда проклята! — зі зневагою, з ненавистю кинув він і, одпихнувши її руку, що лежала на коліні у його, насунув картуза і встав.

— Подожди! — зблідла Мотря. — Куди ж ти? Я ж не сказала, що не піду за тебе...

— Так скажеш все одно. Прощай!.

— Ну, ні, подожди... Я ж... ти ж... Ти ж сам говориш "подумай". Я піду за тебе, я подумаю. Ти ж... я ж тобі ніколи нічого не казала, як ти позаторік не хотів брать мене, як я хотіла; я ж мовчала.

— Бо не любила!

— Як не любила? А як же? — здивувалась Мотря.

— Так прямо...

— І дитина тільки так? — глухо, нахмурившись, запитала вона.

— І дитина...

— І в тюрму до тебе бігала щодня тільки так?

Андрій махнув рукою, але не сказав нічого.

— І кулаки твої два роки зношу тільки так? Чого ж мовчиш? На якого ж чорта ти мені рудий здався, як я могла кращих знайти? Га?.. Ух, ти!!

— А хіба не знайшла? А Ілько? Ще задається... Прощай! — ненависно виговорив він за одним духом і, повернувшись, швидко підійшов до тину, переліз і пішов по вулиці.

— А в четвер прибіжиш! — навздогінці кинула, сміючись, Мотря.

— Не діждеш, гадино!

— Ой прибіжиш!

Андрій гідко на всю вулицю, незважаючи на людей, вилаявся до Мотрі.

— Прибіжиш, прибіжиш, бо в четвер усю правду скажу! — почувся ще раз голос Мотрі і за ним якийсь нервовий голосний її сміх.

Андрій ще раз вилаявся і швидше пішов од хати, від якої навмисне голосно, якимось нервово почулось:

А я слави тої не боюся,

З ким люблюся, — не наговорюся.

II

Прокинувся Сонгород. Ярмарок. На вулицях стоїть туман пилу: торохкотять вози з прив'язаними до них кіньми, волами, коровами, телятами; літає солома, шерсть; дядьки, поспускавши з полудрабків ноги, по три, по чотири, а то й цілими купами поспішають до базару. А на базарі галас, регіт, рев, викрикування, закликання, гукання; ряди возів, ряди перекупок, жидів, кацапів, ряди шатрів із хустками, намистами, кожухами, ряди з рибою, ряди з паляницями, ряди з дьогтем, салом, сіллю. І туман пилу по всьому.

Тихий, спокійний, навіть флегматичний український ярмарок. Нема в йому ні зайвої турботи, ні зайвого крику, ні зайвої біганини: мирно, спокійно, — і легкий колір флегми

на всьому. Тільки коло жидів, бублейниць та циган і почуєш несамовиті крики, безсоромну брехню, тільки коло них побачиш бійку, іноді кров і раз у раз поліцію.

— Бублички! Бублички гарячі! На салі, на маслі, на всім продовольстві! П'ять копійок за три пари, сім — десяток! Добирайте, дядьки, молодиці, гарненькі дівчатка!

І підійде дядько з батогом у руках, уважно обдивиться бублики, калачі, паляниці, питає чому, подумає трохи, поторкає обережно пальцем і мовчки одійде собі.

— Куди ж ви, дядечку? Паляниці ж, як сахар. Десять копійок, дядю! Ну, за дев'ять оддам!

— Знаєм ваш сахар! — бовкне собі під ніс дядько, і так само піде далі, проштовхуючись, роздивляючись, обмацуючи й одходячи...

— Ах, які ви стали скупі! — докірливо хитає головою молодий жидок засмалений, товстолицій дівці, що роздивлялась на червону з зеленими квітками хустку.

— Самая петербургская материя!.. По самой первой моді!.. Ах, скупі, баришня... ето не хорошо!

— Дам тридцять п'ять! — підніма голову дівка, не випускаючи хустки.

— Менше, как шезьдесять, накажі міне Господь, не можна!.. Вам какіх ниток?.. Какі ви скупі! Такая багатая і красивая баришня — і тільки тридцять п'ять... Здачі? Суре, гіб їм здачі... Нету?.. Вот я січас дам здачі, одну минуточку... Если ви хотіте купіть етот платок, я вам для вас могу отдать за 50 копеек... По знакомству...

Мовчки, довго роздивляючись, стоїть дівка біля хустки і, нарешті, розв'язує край своєї хусточки, виймає гроші, довго лічить їх, оддає жидкові, пильно-обережно склада хустку і одходить тихо, спокійно, задоволено.

А ще тихіше, ще спокійніше ярмаркують на воловій та кінній.

Веде пару сіреньких, невеличких бичків худенький, маленький, трохи сивенький дядечко з одною випущеною штаниною і з полотняною латкою на коліні, в брилі, з таким носом, що, здавалося, сей дядечко ще змалечку не цурався чарочки.

— Що за бички, "синій ніс"?

Мовчок, тільки суворий погляд з-під сивеньких брів і сердите "гей!".

— Дядьку! Земляк із буряковим дюхачем! Що за бички дам?

— Зашмаруй наперед ряботиння, — одмовляє "синій ніс", — а тоді й питайсь про бичків — полякаються! — І задоволено всміхаючись, прямує собі далі і так само скрізь розмовляє, задоволено посміхається і ходить доти, поки жінка не одніме волів, не продасть їх кумові, і тим самим не одбере у його спроможності ходити, перекидається гострими словами, і тим самим одбере всю мету його ярмаркування.

А сонце пече, розлива по тілі якусь млявість; пахтить кінським гноем, молодими огірками, житнім хлібом, таранею, дьогтем. В довгій вузькій вуличці возів, затовплених кіньми, волами, людьми, чути регіт, сварку, торгування; на возах, завалених лантухами, сіном, свіжою травою, свитками, голосно перегукуються молодиці, дівчата, невеличкі хлопчики; на вигоні площі, підгукуючи, підкидаючи ліктями, хлопчики силкуються удати із себе Шмулів, буланих, кацапів тощо; коло річки, вибрикуючи, похнюпившись, весело ржучи, товпляться коні, корови, воли.

Але торг провадиться повагом, не хапаючись, не передираючись один перед другим; торгуються спокійно, поважно, де-не-де із смішком, із тонкою іронією, з коментаріями до товару; торгуються без видирання очей, без дикого запалу, без хитрощів, але з тонким підходом. Надходить поважний дядько в новій світлі, в картузі, з маленькими очима під густими бровами, з тонкими губами і невеличким ряботинням по худому лиці; підступає він до купки, що стоїть, поспираючись на коней і розмовляючи тихо та мирно. Навкруги, звичайно, коні, люди; всі товпляться, штовхаються, пролазять між кінями, перегукуються, регочуть. Дядько розводить дві спини коней, просовується і, потягнувши злегка за картуза, промовляє:

— Драстуйте! Боже поможи!

— Спасибі! — одзиваються декотрі і, не переміняючи постав, слухають далі якогонебудь оповідача. Дядько теж постоїть, послухає, подивиться іноді на конячок і, намітивши яку-небудь вороненьку з худими боками, з витертим чубком і повисмикуваним хвостом, наче знехотя ткне батоном у бік і теж знехотя, ні до кого, властиво, не звертаючись, бовкне:

— А що просить?

Конячка крутне хвостом, переступить на другу ногу, зітхне з присвистом і знов похилиться; а хазяїн її, одвернувшись трохи од оповідача і міцніше упершись ліктем, теж наче знехотя муркне:

— Три красні.

— ...Ну, та й говорю йому, значить, тому-таки панові, — чується з купки. — "Змилуйтеся, ваше благородіє, я ж тут хіба як? Хіба я що?" А він, чорт його знає, чи вже таке зроду погане, чи... як заверещить: "На неділю у тюрму!.."

— А дві? — знов торкає пужалном конячинку дядько. Конячка знов крутить хвостом, зітхає і переміняє ногу; хазяїн знов трохи одвертається, знов умощується зручніш на спині і відповідає:

— Двадцять сім дають.

— Та, мабуть, невеличких?

— Чого? Хіба не стоїть? Кінь як кінь.

— Та вже ж! І голова, і вуха є. Дві берете?

— Та що ви, земляк! — всміхається хазяїн і повернеться вже зовсім до дядька. — Хіба вже я як? У Бога теля з'їв, чи що? Узять дві, як до їх дають ще сім!

— Та й беріть!

— Та й візьму!

— Та й держіть!

— Та й вдержу!

Дядько одходить трохи, повештається навколо, потикає в боки деяких конячок і наче зовсім ненавмисне опиниться коло вороненької:

— А що, держите? — ледве всміхаючись, кидає він до хазяїна конячки.

— Держу.

— А поснідали добре?

— До обіду недалеко.

— Ну, то... зверху додам два.

— Ні, буде холодно. Коняка добра... молода.

Дядько підходить ближче, мовчки підніма голову вороненькій, розтуляє рота й дивиться в зуби.

— Та що там? — всміхається хазяїн. — Хоч дивіться, хоч ні, а більш п'яти не дасте.

Дядько, не відповідаючи, обходить навкруги, підніма ноги, маца боки, тягне за гриву, б'є по клубах і, наче твердо обміркувавши, рішає:

— Ну, то от так. Держіть руку... Двадцять п'ять — і... — б'є з повагом, — кришка!

— Ні, — хова руку хазяїн, — як не три, то й не тратьте, куме, сили.

— То так-таки й три?

— Та так.

— Ну, а так, щоб продать?

— Щоб продать? — замислюється хазяїн. — Так, щоб продать, то от що: дасте двадцять вісім — і беріть. Хай вже...

— А як по-божому?

— Та що ви, дядьку, торгуетесь? — вмішується один із купки в широченному брилі, з веселим, лукавим поглядом. — Криця — не лошиця: біжить — дрожить, упаде — лежить. Сестра її в Києві з гори бігає.

В купці посміхаються, дядько поважно обдивляється, хазяїн пильнує його.

— Ну, двадцять шість. Держіть руку!

— Двадцять вісім!

— Двадцять шість!

— Двадцять вісім!

— Ще й цибулю на хвіст, — додає "бріль".

— Ну, то щоб не по-вашому і не по-моєму.

— Держіть руку... Держіть. Двадцять сім!

— Та давай, Данило, — радить "бріль", — бо вороненька вже стелеться.

— Ще б полтиника... — чухається Данило.

— Е-е... — докірливо хитає головою дядько, виймаючи гроші й одлічуючи 27 карбованців, — ще мало вам... Беріть!

— Ну, хай іде... Давайте... Хай вам Бог помагає, а конячинка, їй-богу, добра! — перелічуючи гроші, ховаючи у кишеню й передаючи оброть дядькові, зітха Данило. — Якби не така скрута... Ех!..

— Прощайте!

— Щасливо.

— Но!

І скося поглядаючи на вороненьку, посмикуючи часами за оброть, пропихаючись між купами людей і рядами коней, прямує собі дядько до воза. Але, зустрівшись із земляками, спиниться, розбалакається, обіпреться теж на спину вороненькій і, слухаючи якого-небудь оповідача, поважно на запити покупців од повідає:

— Не продажня.

Тільки ж вмішається де жид або циган, там спокій сей змінється на крик, на гвалт, сварку, іноді й на бійку. І набігає поліція, збігаються люди, піднімається галас, і, нарешті, троє або четверо дядьків попадають у холодну, тягнучи за собою цигана й жида.

На воловій, біля купки людей, в темному піджаку, таких же штанях, у гладженій сорочці й новому картузі стояв Андрій. Біля його, переминаючись із ноги на ногу, часто поглядаючи через голови людей до крамниць, крутився невеличкий парубок із прищуватими щоками і синенькими, полинялими оченятками.

— Та його, Андрій Панасович, не буде, їй-богу, не буде, — заглядаючи в очі, вимовив, нарешті, він. — Він, мабуть, десь уже запив... Хе-хе-хе!

Андрій погано вилаявся.

— Хе-хе-хе! А я ще вчора його питаю: "Будеш, кажу, на ярмарку?" — "Буду", каже.

— Ти ось що, — почав Андрій, — біжи... того йолопа, правда, все одно не буде, то біжи зараз до Берка й пошукай там Остапа, — він там повинен бути. Скажи, що я його кличу.

— Робота буде, хе-хе-хе!

— А як не буде у Берка, біжи до Тартаковського. Знаєш?

— Ну, от! Скажу, що є хороша робота...

— Сього не кажи! Прямо скажи: Голуб кличе... Подожди... А сам до мене потім не підходь. Чуєш?

— Ну, да, бо звісно...

— Та не перебивай! Не тямиш — і мовчи! — Прищуватий ніяково всміхнувся і винувато глянув Андрієві в очі. — До мене не підходь, а як побачиш, що Остап поведе он тих хлопців до пивної... Бачиш яких?

— Бачу, бачу: один у брилі, а другий без шапки, волики коло їх.

— Ет! Дурне! Кажу, слухай! Дивись: бачиш червону гарбу економічеську? Та куди лупаєш! Он-он-но!

— Ага, бачу!

— Бачиш же?

— Їй-богу, бачу. Здорові, сірі воли коло неї... Парубки сидять біля вія... їдять щось. О! Один устав.

— Ну, так. Так як побачиш, що вони підуть із Остапом, іди зараз же до гарби, сідай коло неї і... сиди. Сиди, та й годі.

— Ну, да, розуміється...

— А як підйду я з ким-небудь, скинеш шапку й будеш звати мене паном...

— Хе-хе-хе! Ну, да, бо панам, сто бісів їх матері, раз у раз дешевше уступають.

— Та ні! Ну, й дурний же ти, Гришка, Господь з тобою! — усміхнувся Андрій. — Я не купувать, а продавать ті воли буду. Чуєш, розумієш, капустяна голово?

— Ага.

— І ти не чужий мені, а мій наймит, з села Лементарівки...

— Ну, да, так... Ми з економії... Ага-а-а! — прояснів вмить Гришка й зареготався.

— Розібрав? Ну, так біжи... Твої три карбованці і півкварти. Та швидко! Підожди, підожди. А Остапові скажи, щоб теж до мене не підходив, а прямо йшов до хлопців... Той уже знає, куди їх вести. Ну, гайда!

Прищуватий весело насунув картуза на лоба, штовхнув якогось дядька, крикнув:

— Ану, мурло, з дороги! — і пропав серед натовпу. "Нема Ілька, обманув, — майнула в Андрія думка. — Дурень... А!! Може, він у Мотрі? Он що! А я думаю... О, хвойда проклята! Тож-то вона ще хотіла подумать... Та ні, навіщо б говорить, що піде за мене?.. Так он що! Ну, добре, добре!.. Се батька нема, так вона прямо в хаті обнімає... Якби знав, якби я догадався раніше, я б... Упустю ж таку рибку... Чи, може, плюнуть? Ні, нехай... не треба думать... От якби застать, тихенько підійти й накрить... Чи вони в горниці, чи в кухні? Мабуть, у кухні, обідать варить!.. Ні, сьогодні неділя... А може, вона пішла до церкви?.. Ну, да... гм... Я думаю, що пішла до церкви... Гм... от не подумав! Той, може, тепер десь на роботі, когось уже облапошив, а я казюсь... Ще прогавлю сього діда. Чи не прогавив?.. Ні ще, стоять; давав дев'яносто один... карбованців з сотню має... Ще, чого доброго, купить воли... А тут ще, чи найде того Остапа... Ну, да, мабуть, до церкви, хм... так я й знав... Ну, да. Неділя... хм..."

Біля Андрія зупинилась купка людей. Посередині, то прискакуючи до молодого парубка, то одскакуючи, шарпаючи за собою малесеньку конячинку, гарячився високий гарний циган. Парубок, спершись на буланого, молодого, стрункого коника, спокійно, навіть насмішкувато всміхаючись, хитав тільки головою й іноді поривався йти. Між ними в розхристаній сорочці, без шапки, ледве дивлячись, заточувався якийсь п'яний земляк.

— Бий! бий!! Не хочеш? Не хочеш? Жаліть будеш!

Парубок всміхнувся і, подивившись на конячину, іронічно спитав:

— Вона ж хоч вітер повезе?

— Ха! — стрибнув циган. — Диви! Вона справиться за трьох таких, як твій. Ти диви, о! І не вгнеться! — і, стрибнувши, він вмить опинився на шкапинці, що, не сподівавшись такого, перелякалась, хитнулась і ледве не впала.

— Ну й лошадь!

— Вогонь!

— Ти нею ладан вози!

— Міняйся, Сидоре, діти кататимуться!

— Та що ви смієтесь, що ви смієтесь?! — не зважаючи на регіт, підбіг циган до купки. — А давай на що, що випередить хоч яку! Давай! Ага! Боїтесь! Та по її видно... Ти дивишся, що вона мала? Ха-ха-ха! Та се ж киргизка, сама чистокровна киргизка! Що ж би то й була за киргизка, якби вона не мала була... Ну, береш п'ять додачі? Ні? Шість береш? А сім?.. Ну, то йди к чорту! Но!.. — Циган швидко повернувся, шарпнув шкапинку, ступив ступнів із п'ять і, хутко повернувшись, підбіг до парубка, схопив за руку і, наче пускаючись на одчай, крикнув: — Ну, чорт його бери! На вісім, давай буланого. Хай моє пропада. Бий!

— Та я не хочу мінятися! Вдесяте кажу!

— І вісім не хочеш? Дурний же ти! Будеш жаліть, схочеш вернуть, та пізно буде. Бери, поки дають! Говорю тобі, золото береш, а не коня!

— Ні.

— Ех! Пропадуть — так пропадуть! Держи руку, держи руку.

— Та не хочу!

— Держи! Даю дев'ять! Бий!

— Бий, Данило, б-б-бий, — заговорив вмить земляк, що доти мовчки хитався і слухав, ледве поводячи очима.

— Та то, дядьку, не Данило.

— Ну, то... Іван...

— І не Іван.

— Ну, то... йди під три чорти! Не з тобою говорю! Свиня!.. Ти, Гаврило, б-б-бий... Або знаєш що? Не б-б-бий...

— Не мішайте, дядьку! — одіпхнув його циган. Дядько замовк, похитнувся, хотів провести рукою по вусах і, мацнувши тільки по мокрих губах, хитнувся у другий бік і зупинив свій важкий, затуманений погляд на циганові.

— Держи руку! Держи! Дев'ять!

— Ні.

— Ну, чорт же з тобою і з твоїм буланом! З дурнем діло мати!.. Но!.. Береш дев'ять?

— Ні.

— Но!

Але, одійшовши трохи; вмить повернувся, підійшов до парубка, взяв за руку, подививсь йому в очі, всміхнувся і, зітхнувши, поліз у кишеню, промовляючи до купки:

— Прийдеться дати, нічого не вдієш... Бачу, десятку хоче...

— Та не виймайте, — сказав парубок, — я не поміняюсь... Комедія, їй-богу!

Але циган, наче не чуючи, вийняв гаманця й почав лічити.

— Та не давайте, не візьму!

— Сорок п'ять... До пари мені буланій... шістдесят...

— Та я ж вам говорю, що не поміняюсь. Ну, й...

— Дев'яносто п'ять... Осе вісім... Вісімдесят... десять! На, бери! — махнувши рукою, скінчив циган.

— Та я ж вам говорю, що не міняюсь... Но! Гайда, Микито!

Циган спершу мовчки трохи подивився парубкові вслід, потім вилаявся на всю губу.

Уся валка, сміючись, розбрелась на всі боки.

— Тьху, чорт! — схаменувся Андрій. — Заслухався чортового цигана і, мабуть, прогавив діла... Ну, да... Ні, слава Богу, стоїть... Що ж Гришка?.. Ні, й той уже лежить.

Гришка дійсно лежав вже біля гарби й іноді поглядав у той бік, де стояв Андрій.

"Ну, пора!" — рішив Андрій і, обдивившись на себе, ліниво, наче гуляючи, став наближатися до купки селян, що стояли коло пари здорових круторогих волів.

— Їй-богу, не можна, чоловіче добрий! От як перед Господом милосердним, сам

торік дав дев'яносто п'ять. Воли, говорю вам, такі, що... а-а! Тут же і робота, і сила і подивиться є на що... Роги, гляньте, які... Христом-Богом завіряю, що сам дав дев'яносто п'ять.

— Та воно та-а-ак, — схилив голову набік і розвів руками пристаркуватий чоловічок із сивенькою ріденькою борідкою, — коли ж... дорого.

— Не дорого, земляк, їй же Богу, не дорого!

— Драстуйте, мужички, — привітно всміхаючись, промовив, підходячи, Андрій. Декотрі познімали картузи, декотрі тільки потягнули за козирки й одказали разом:

— Доброго здоровля.

— Торгуєтесь? Хе-хе-хе! Торгуйтеся, торгуйтеся... Волики хороші. Да, дійствительно, волики не плохі... Да, да... Скільки просять?

— Не дорого, господін... дев'яносто п'ять!

— Ну да, оно... собственно... А дають?

— А даю дев'яносто два, — промовив чоловічок.

— Гм... Волики нічево сибі... Тольки, хе-хе-хе, знаєте, усякому своє. Той, значить, любить таке, а іной уже сякое... От, скажем, приміром, за мене. Люблю волики, їй-богу, люблю!.. Я сам помещик, імею землю... Да... А вот, как повідю волики, так прямо і б'ють охота... Виділ я тольки што волики. А-а-а, ть-ть! Прямо золото... І от же, преобразить сибі, не дорого, їй-богу, не дорого. Так будь деньги, так і купив би. І немного: дев'яносто рублей... Тольки ж і волики... І ето волики хороші, но теї будуть как будто полегше... Тольки ж опять скажу, хто што любить... От скажем, приміром, етот мужичок. Он по видимості больше любить... не такий, как ето воли. Так, мужичок?

— Та, знаєте, — усміхнувся мужичок, — не так любиш, як треба.

— Е, ні! — добродушно підхопив Андрій. — Не скажіть, не скажіть... То таки, значить, нада — што нада, то нада! А то таки і... Как би вам по-простому із'яснить?.. І охота, чи што. Охота, знаєте, большое дело.

— Ну да, звісно, що охота...

— О! О! Хе-хе-хе! Я вже знаю! Ето і по науках звесно. Охота, пишеться в книге, пособниця на работу. Хе-хе-хе-хе!

— Авжеж, без охоти за роботу не берись, — згодився один з купи, зітхнувши.

— Ну, купуйте, купуйте, не буду мішати, — наче схаменувшись, промовив Андрій і націлівся йти. — Волики хороші, купуйте, дядьку... А я пойду посмотрю на тії волики... Люблю, хе-хе-хе... Прощайте! Ходю сибі, знаєте, та всьо разсматрюю. Натомишся за неделю в економії, ну — і... хе-хе-хе... дозволиш сибі погулять у воскресеніє. До свіданія!

— Щасливо... прощайте... — потягнули дядьки за козирки, і Андрій зараз же почув:

— Так берете дев'яносто два?

— Чоловіче добрий! Якби можна було, хіба б я торгувався!

— Ну, то як хочете... Піду. Прощайте.

— Куди ж ти, Тарасе?

Тарас махнув рукою і, не поспішаючи, став доганяти Андрія, що ліниво, потихеньку пробирався між людьми. Порівнявшись із ним, Тарас став мовчки йти рядом, похльоскуючи іноді батогом.

— О! І ви! — наче тільки що побачивши, трохи згодом промовив Андрій. — Не сторгувались?

— Дорого! Волики б і нічого, та...

— Волики... да... Тільки знаєте, я вам так скажу: краще купи то, што нравиться, чим то, што не нравиться. От хоч би й я: імею воли; воли не скажу, щоб плохиї, но... не нравляться... прямо не люблю! Я, знаєте, челаєк простой, — мені не нада там усяких панських вигадок, хоч сам я і, можна сказати, не з простих. Ти мені дай, щоб челаєк бил хароший і... словом, хароший... Мені все одно, чи ти мужик, чи пан... аби в тобі душа була, аби ти не обиділ ближнього. Сказано: "Люби ближнього, как самого себе".

— По Євангелю, значить, живи... А далеко ті волики, що ви говорили?

— Да, да! Не обмани і не украдь!.. А он-о-но і волики теї. А, волики, золото! От пройдем от тут між возами, оно вийдеоть ближче... А от ето і мої воли... Що, Гришка, напував воли?

— Напував, пане! — схопився Гришка і зняв картуза.

— Пили добре?

— Добре, пане.

— Підкинь же сінця... Ну, що, — повернувся Андрій до Тараса, — нічево волики. Тільки куди їм до тих. Ви подивіться на тих... Ви посмотріть... От отседа краще видно... Мордочки какіі... Ах, ви ж мої!.. Ех! Знаєте, еслі б хто дал січас мені за мої восімдесять, доложил би десять і купил би... Накажи мене Бог, купил би... Тільки што ж? Не дадут за мої восімдесять... А тут з дому не взял... Узьял на всякіі покупки, та што ж? За п'ятнадцять рублей не купиш їх! Пойдем, посмотрите...

— Та чого ви думаете, що за ваші не дадут вісімдесят? — розглядаючи воли, промовив Тарас.

— Ха-ха-ха! А бодай вас! — наче розуміючи жарти, добродушно ударив Андрій по плечу дядька, але зараз же поважніш додав: — Хоча, положить, волики нічево сибі... Тільки ж по-смотріть на ті, куди ж етим!

А сі волики були здорові, ситі, круторогі воли, з міцними, здоровими ногами, з дужими, широкими грудями; "золоті" ж воли були здоровенькі, звичайні волики. Тарас подивився на ті, на сі, пильно глянув на добродушну і навіть дурненьку посмішку Андрієву, постьогав трохи замислено батогом по колесах і промовив:

— А все-таки я думаю, що й за ваші можна дать вісімдесят... Підождіть, що ви смієтесь! То воли хороші, вони таки й краще сих, — що правда, то правда! Але ж і ціна за їх краща! Що кращі вони, то кращі, що й говорить, але ж і сі нічого. Ось ви знаєте що? Не смійтесь, а отдавайте мені ваші волики... Вам ті прийшлись до душі, а мені сі... Га?

— Та що ви?!

— А от же їй-богу!

— За мої даєте вісімдесят?

— Даю.

— І зараз гроші?!

— І зараз гроші!.. — "Та й дурні ж сі панки, прости господи!" — мовив собі в думці Тарас.

— Значить, я можу зараз і ті волики купити? — радісно скрикнув Андрій. — Господи! Та ні, ви... шуткуєте.

— Ну, от!..

— Гришка, чуєш? Зараз купим ті волики. Ну, спасибі вам, спасибі велике, Тарас... Тарас... звиніть, не знаю, как по батюшке...

— Семенович.

— Тарас Семенович. Спасибі, їй-богу, виручили. На radoщах вип'ю прямо, хоч вже місяця два, як не пив... Зараз же могорича вам, Тарас Семенович... Гришка, біжи в монопольку і таскай сюди півкварти... Підожди... гроші ж на... Купиш дві чвертки, — вже пошепки і з виду грізно додав Андрій, — і в одну виллеш з сього слоїка... Чуєш? Не бійсь, се — сонні каплі... На. Та бери так, щоб той не бачив. Та гляди, як будеш наливать нам, не налий мені з тої чвертки... Назначи її як-небудь, надірви бумажку, що наліплена, чи що... Іди!.. Та не барись, Гришко! — се вже вголос говорив Андрій. — Купиш там і ковбаски, й палянички... Підожди! Принесеш ето всьо туди на берег за очеретом, ми будем під вербою... Знаєте, усьо-таки кактось неприлічно під возом, чи знакомиї какиї помещики, чи штось такое... А там нікада нікого не буваєть, не повидять, і не так душно — травичка, ставочок, вербичка, хе-хе-хе!

— Ну да, під вербою, як той казав, й їсться смачніше.

А під вербою, що стояла на березі ставка далеко від водопою, за очеретом, справді було краще: травичка, очерет, ставочок, тінь і... ні душі навкруги. Незабаром підоспів і Гришка: налили, закусили, і бесіда ще тепліше, ще щиріше полилась між недавніми приятелями. Налили знов, закусили, поговорили; налили по третій, четвертій, п'ятій...

— Ви вже той... звиніть, я трошки ляжу... Натомився, ходячи, та щось до сну клонить, — примощуючись, промовив після шостої Тарас і вже п'яненко усміхнувся.

— Нічого, нічого... Звісно, наморишся... От хоч би, приміром... От сюди лягайте головою, тут наче горбик... А я вже вам договорю-таки за свого дядька. Ну, то й пішов він до тої, виходить, барині, його родички. Входить до неї у комнату, а там уже сидить той, що перепиняв дядька... От преобразіть собі, Тарасе Семеновичу, таку штуку: тут, значить...

Тарас Семенович трохи розплющив очі, мугикнув щось, заплющив знов, ще раз тихо мугикнув і, схиливши голову на лікоть, спокійно і тихо заснув.

— Спить уже, — прошепотів Гришка, що весь час слідкував за ним. Андрій, розповідаючи все-таки якусь нісенітницю, вирвав очеретину, облущив її й дуже хльоснув Тараса по пальцях. Той не ворухнувся.

— Ну, йди стань там і дивись, — повернувся Андрій до Гришки, — як буде хто йти, кашлянеш.

Гришка, весело усміхнувшись і поглядаючи назад, пішов і став на поворотці.

— Що за чорт! Нема! — хапаючись і поглядаючи на Гришку, шепотів Андрій. — І за пазухою нема... Невже брехав?.. Уб'ю гада! Ну, повертайсь... Щось у сій кишені... зав'язано...

Розірвавши очкур, Андрій налапав щось тверде, схопив із трави ножика і одрізав усю кишеню. З розгорнутої кишені глянули старі бумажки, п'ятирублівки, десятки і прості срібні карбованці.

— А що, багато? — підбіг Гришка.

— Єсть. Ти ж позакидай сі пляшки, або я й сам се зроблю... Закинь і ковбасу, а то собаки набіжать і ще розбудять... Ну, гайда! Увечері приходь до Естерки — там п'ятьорку получиш... А тепер подожди трохи, не йди за мною.

— Андрій Панасович!.. — несміливо і ніяково посміхаючись, промовив Гришка, йдучи за Андрієм. — Якби зараз... Сьогодні ж неділя...

— Н-ну! — грізно крикнув Андрій і зупинив сіренькі, гострі свої очі на Гришці. — Сказав — увечері... Чого ж ще?

Гришка здвигнув плечима, зігнувся, подождав трохи, подивився на Тараса, усміхнувся і тихо пішов за Андрієм...

А через годину отовплений великою валкою людей, розхристаний, блідий, з синіми губами, Тарас із диким одчаєм і сльозами в очах розказував усе урядникові, який поважно й суворо слухав його.

— Се Голуб! Се ніхто, як Андрій! Гайда всі до його! — заревли декотрі з купи. — Ходім до його, однімем! Се ж розбій!

І вся валка, з поважним урядником і зігнутим, блідим Тарасом попереду, гучно посунула по головній вулиці.

III

— Куди, Ілька?.. Драстуй! Іш! Надів нового піджака та й не пізнає вже...

Ілько повернувся, — коло тину, трохи перехилившись на вулицю, стояла Мотря й, граючи очима, ласкаво всміхалася.

— Не бачив, — підходячи до неї, усміхнувся й Ілько. — Драстуй.

— А може, ще й досі сердишся?

— За що?

— А за те, що... тоді...

— Ну, от! — знов усміхнувся Ілько, нахиливши голову й розглядаючи чобіт. — Хіба ж се первина?

— Ну, а справді не сердишся? Га? — заглядаючи в вічі і якимось тепло-ласкаво дивлячись на його, спитала Мотря.

— Та й чудна! — підняв голову Ілько. — Говорю, ні, то й ні... Чого се ти так убралась: кохточка, нова спідниця... Ху, ти!

— А тебе ждала, ха-ха-ха! Ні, їй-богу, думала тебе побачить... Та чого стоїш там, перелазь — та гайда в садок.

— Ні, треба йти на ярмарок. Андрій дожидає.

— Хіба й ти з ним на "роботу"?

— Атож!

— І підеш-таки?

— Та піду ж.

— А може, не підеш... Га? А я б тобі щось сказала, розка-за-а-ла. Га?

— Ні, ні... Андрій сердиться буде. Пропаде "робота". Мені, положім, вона не до душі, але... обіцяв. Прощай!

— Та подожди! — схопила його за рукав Мотря. — Сам каже, що не до душі, і йде... Андрій собі знайде, а ти посидь зо мною. Батька нема, на биржі. А Андрій знайде...

— Та хто його зна... — почухався Ілько.

— Та перелазь, перелазь! А я щось розкажу хороше-хороше. Ти, їй-богу, Ільку, чудний: самому не до душі, а йдеш. Тебе раз у раз уговорить можна, не можеш ти по своєму зробити. А Андрій — то чорт! А я б щось розказала... Перелазь! Я, їй-богу, скучила за тобою... А цікаве б розказала... От побачиш!

Ілько подивився на Мотрю: дивно хороша вона була, хороша, як радість, як молоде, тепле чуття, хороша, як мрія бажана. Глянув Ілько у великі очі, зустрівся з глибоким поглядом, що обіцяв щось, про щось говорив, чогось прохав, зітхнув, почухався, ще раз глянув на ласкаву її усмішку і... поставив ногу на тин.

— А справді ж щось скажеш цікаве? — спиняючись, спитав він.

— Їй-богу, їй-богу, розкажу!.. — "От таки ж піде за мною!" — додала вона в думці.

— Ну, як так... — недоговорив Ілько і став перелазить через тин із таким видом, начеб хотів сказати: "Отже, лізу через те тільки, що треба послухать щось цікаве, а інакше ні за що в світі не поліз би!"

Він переліз, стрибнув і, щоб не впасти, ухопився за Мотрю й, обнявши її, пригорнув до себе.

— Гайда на призьбу! — притуляючись до його і одхиляючи віти вишень, промовила вона й тихо пішла вперед.

— Ну, що ж там цікаве?

— А тобі дуже хочеться знать?

— Як... як от се зараз поцілувать тебе!

— Ну? Скажи який! Ха-ха-ха!

— Та говори!

— Ну, слухай, — не повертаючись до його і нахилиючись од вітей, тихо вимовила вона, — виходю заміж за... Андрія.

— Та ну?! — спинившись, скрикнув Ілько. — Брешеш!

— Їй-богу, правда! — повернулася Мотря і пильно глянула на Ілька, що ніби аж зблід трохи.

— І таки не брешеш? — криво всміхнувся він.

— В четвер і рушники подам.

— Он як... — тихо промовив він і мовчки пішов до призьби.

— Правда, цікаве? — сміючись, спитала Мотря, сідаючи біля його.

Ілько нічого не одказав і мовчки замислено став дивитись кудись через тин. На

серці щось страшенно боліло, й нудно-нудно стало.

— Так он як! — дивлячись на неї, знов криво усміхнувся він і знов одвернувся.

— А так... — теж криво всміхаючись, прошепотіла Мотря й зупинила свій погляд на йому.

"Так он що, заміж за Андрія! — крутилось із сим тяжким щемлінням у Ілька. — Се, значить, прощайся вже з нею, прощайся із тими тихими, любими вечорами, з тими милими розмовами, прощайся із рідною, єдиною людиною, з сим струнким, гнучким станом, палкими губами, глибокими очима, з сими гарними, дорогими, чудовими очима..." Сі думи не мислив він, не висловлював, не складав їх, — метнулись вони в його з сим щемлінням, з сим якимсь чудно-тяжким чуттям. Він знов глянув на неї, придивився й почув, які стали далекі і дорогі, любі, хороші сі такі знайомі йому брови, губи палкі, очі чудові.

А Мотря все дивилась на його і теж прислухалась, як щось давило-щеміло на серці. І хотілось їй, дуже хотілось обнять його, пригорнуться, завмерти коло дужої руки його, заглянути в вічі і дивиться, дивиться на чудову красу його, на чорнії брови, у карії очі. І почувала вона, як боляче холонуло в неї у грудях із самої думки, що не прийдеться їй більш цілувать його, цілувать найлюбіше місце, що одтінялось чорним вусом; не прийдеться більш дратувать-розпалять палким поцілунком і любити, як зачервоніється злегка лице його, як краса його ще виразніш, ще дужче стане перед нею й захвилює, захопить і її...

— А ти не виходь заміж, — тихо промовив Ілько, колупаючи паличкою стежку, що йшла понад призьбою. Мотря одвела свій погляд, зітхнула й хоча чула його слова, але, не встигнувши визволитись від впливу своїх думок, перепитала:

— Що ти сказав?

— Я кажу, щоб ти не виходила зовсім заміж.

— Не виходить зовсім? — сумно усміхнулась вона. — Не можу, Ілька, їй-богу, не можу. Дитина росте, треба батька... Та й самій... Ну, хіба ж се добре, що я бігаю до тебе, що він мене б'є раз у раз... Ні, рішила, так і буде. А тобі ж хіба що?

— Та так... — нахилився знов Ілько, — якось... Чорт його зна... думаю про се... і якось, знаєш, скучно... Буде скучно без тебе.

— Та і мені, ось дивлюсь на тебе, теж якось скучно.

Замовкли знов. Тихо було в садку. Сонце ледве пробивалось крізь листя і грало на коліні в Ілька; цвірінькали і бились горобці на вишнях, та за тином по вулиці йшли люди до церкви.

— А за мене пішла б? — ніяково всміхаючись і старанно перепиняючи червоненькій козявці дорогу, тихо спитав Ілько.

— За тебе? — наче сподіваючись сього питання й дивлячись на козявку, що зашамоталась і полізла вліво, перепитала Мотря. — За тебе? А Андрій же як?

— А Андрієві можна дати одкоша.

— Та буде так, як учора?

— Ну! — підняв голову Ілько і махнув паличкою. Козявка покрутила вусиками,

повернула вбік, перелізла і сховалася в траві.

— Ну, що ж "ну"! — усміхнулась Мотря, переводячи очі з козявки на Ілька.

— А то "ну", що тепер не дам бити тебе... Вчора то він мав право, а тепер би... вже... Та побачила б!

— Ех, Ілька, Ілька, — захитала головою Мотря, — бачила я вже вчора... Підожди, не перебивай. Я вчора умисне прибігла до тебе, хотілось іще раз спробувати тебе — і що ж побачила? Ти не зміг піти проти Андрія.

— Та то ж, кажу, вчора, а тепер хай би посунувся!

— Ех, не задавайся, Ілька! Побачиш Андрія і присядеш знов. Ти, знаєш, такий; ти тільки не сердься; я цілу ніч думала про се й рішила сказати усю правду. Якби не побачила от се тебе, побігла б до тебе... Ти, бач, такий: як зо мною говориш, — ти мене слухаєш; з ким другим — того слухаєш. Як то кажуть: "Куди вітер віє, туди я хилюся..." Ти ж не сердься!.. Ось тепер Андрієві обіцяв допомогти, а зо мною сидиш, бо я уговорила. Так і тоді буде, як вийду за тебе: поки будеш зо мною, будеш мій, а вийшов із дому — вже чийсь. А Андрій вже не те. Андрій — той ще сам, кого хочеш, подужає... Та й то взять: ну, от ти сидиш передо мною, я люблюся з тебе і як "отченаш" знаю тебе. А Андрія то вже й сам чорт не визнає, — сьогодні він такий, завтра такий, тоді он який... Проти його я прямо не можу йти. Ну, вийшла б я за тебе, пожила б і заскучала. А Андрій — то і розкаже, і поб'є, і насмішить, і налякає, і розсердить.

Ілько мовчав і писав паличкою по запорошеному чоботі.

— Ти й добріший за Андрія. Ти от чи "заробиш" де, чи як там, зараз роздаси, прогуляєш... Хіба ти матимеш коли що? Ні. Ну, я вийду за тебе, чи ти ж кинеш гулять, будеш годувати мене? Хіба ж ти зможеш? Правда ж, ні?

Ілько тільки колупнув паличкою.

— От бач, мовчиш. А Андрій, той і тепер гроші має, за тим я не пропаду. Та й Івасько... Хіба ти його любитимеш так, як Андрій, — не твій син...

Ілько мовчав. Замовкла й Мотря, тільки горобці наче ще голосніше цвірінькали між листям.

— Коли ж я подумаю, — тихо знов почала Мотря, — що прийдеться не бачиться з тобою, сумно стає. Привикла до тебе, чи що? Три роки... Та й до Андрія привикла... Се вже, значить, годі, — не прийду я вже до тебе, не буду любити з тебе...

Ілько підняв голову, хотів щось сказати і... знов похилився.

— Страшно жалко... — наче думала вголос Мотря. — Подумаю кинуть Андрія — я вже думала багато вчора, — так якось зовсім і жити не хочеться... І тебе жалко... Якби можна за двох вийти! — засміялась вона і зараз же сумно замислилась.

— А ти ще подумай, — проговорив тихо Ілько і тихо глянув на неї.

— Я сама так думаю.

— А коли скажеш?

— Коли?... Коли?... Йй-богу, не знаю. Андрієві обіцялась у четвер... скажу тобі в середу... Добре? Ти ж не сердись на мене? Га? — ласкаво заглянула вона в очі й прихилилась до його.

— Чого ж сердиться? — усміхнувся Ілько і тихо обняв її, притуливши щільно-щільно, до болю, до себе.

— Не тули так... — прошепотіла Мотря, зчервонівши трохи.

— Чого? — нахилився він до неї. — Може ж, більше не прийдеться... Здається, задавив би тебе!..

Мотря зітхнула, одкинула голову, подумала і, палко обнявши, стала цілувати у губи, в очі, щоку, найлюбіше місце над чорним м'яким вусом.

— Не підеш за Андрія? Не підеш? — шепотів Ілько.

— Не знаю, не знаю! Я не знаю, за кого я піду. Обніми, обніми мене!.. Прощай, мій хороший, мій гарний... Обніми...

IV

Гучно було в пивній у Мошка, як увійшов туди Ілько. Долі валялись лушпайки з огірків, кісточки з риби, стояли калюжі пива; круг столів сиділи п'яні, спітнілі, червоні лица; смерділо потом, чобітьми, махоркою.

— А! Ілько! — почулось із-за одного столу, зайнятого якимись парубками в піджаках і червоних сорочках. — Іди до нас!

Ілько обдивився навкруги й сів коло якогось дядька, що вже був п'яний і щось співав разом із другим дядьком; той сидів проти його і щохвилини перепиняв пісню гикавкою. Між ними сиділа якась жінка, твереза, гарно одягнена, й сумно, безнадійно поглядала на дядьків.

— Мошку! — гукнув Ілько.

Від стойки одскочив жвавий, маленький жидок і, шльопаючи калошами, підбіг до столу.

— Пару пива!

— І більше нічево?

— Нічого.

Через хвилину холодне пиво стояло перед Ільком. Випивши жадібно підряд три склянки, Ілько утерся, сумно схилив голову на руку і задумався.

— "За-а-аблісте-е-е-ела зорька-а-а-а..." — почув він коло себе і повернув голову до дядька.

— Семене! Та побійся ж Бога! — благаючи, заговорила жінка. — Підем додому... Коні ж морені стоять... Куме! Хоч ви вже згляньтеся!..

Кум тільки гикнув, замовк і безсило схилив голову на стіл.

— Жінко! — миролюбно заговорив Семен, ловлячи руками пляшку. — І ти... і... я... свині... Випий!..

— Та Бог з тобою! Не хочу... Підем... Коні ж морені.

— Коні? І ко-о-ні постоять. "За-а-аблісте-е-е-ла зо-о-рька-а-а".

— За-а... — гикнув кум і підняв голову.

— Ну, що ти в світі божому будеш робити? — трохи не плачучи, здвигнула плечима жінка.

Ілько одвернувся й налив у шклянку пива.

— Господін! — торкнув його Семен. — Как... З неделью вас!

— І вас, — знехотя всміхаючись, відповів Ілько.

— Спасибі, спасибі... От спасибі, так спасибі!.. Куме, дай пляшку, вип'ю... от з господіном.

Кум мацнув рукою по плящі, ледве не звалив її, та так і застиг.

— Семене! — благала жінка, підхоплюючи пляшку.

— Дай сюди пиво! — безсило простягнув руку Семен.

— Підем додому.

— Дай сюди пиво...

— От наказаніє Господне! — зітхнула жінка і подала пиво.

Семен узяв, поважно налив у шклянки, підніс, розхлюпуючи, одну Ількові, другу взяв сам і промовив:

— Доброго здоровля...

Ілько випив. Семен поставив свою шклянку, взяв Ілька за руку, довго дивився йому в очі, обняв, поцілував і зараз же випив своє пиво.

— Бо... люблю! — повернувся він до жінки. — І не мішайсь... Уторгував, продав воли і буду гулять... Так, господін?

— Так, так! — усміхнувся Ілько. — А за багато продали?

— За сто та ще й двадцять!.. О!.. — вийняв він червону хустку, помахав якимсь вузлом на ній і став пильно запихать знов у кишеню з того боку, де сидів Ілько. Ілько подививсь, одвернувся і почав покволоом пить пиво. Через десять хвилин вони були вже щирими приятелями, обнімались, випивали, цілувались і сміялись із благання жінки.

— Мошку, пива! — гукнув Ілько.

— Мошку!.. Жиде!.. Пива! — стукнув кулаком Семен і поліз у кишеню за хусткою.

— Та не треба, не треба! — затурбувався Ілько. — Я сам заплачу, я сам... Нехай... нехай...

— Ні!.. Ого! Семен Торба не може пива купити... Фю-фю! Ого!.. Де ж се гроші?.. Ого! Я не можу... Де ж се?..

— Та ти ж у ту кишеню поклав, — промовила жінка. Семен став шукать і в другій кишені, але й там не було нічого.

— Чи не випали? — поблідши, встала жінка і почала дивитися під стіл, під лави. Встав і Семен, мацаючи по кишенях, встав і Ілько, зазираючи теж і під стіл, і під лаву; сидів тільки кум, навіть крізь сон погикуючи.

— Нема! Ой Господи! — скрикнула жінка.

Дехто повернувся, коло сусід замовкло, підбіг Мошко.

— Та я ж у сю кишеню поклав, — розумніше трохи промовив Семен і глянув на Ілька, що пильно заглядав під стіл, піднімав пляшки на столі і озиравсь навкруги.

— Се ж от сей витягнув у його! — обмацавши, обшукавши всього Семена, крикнула жінка й показала на Ілька. Ілько блиснув очима, встав і взяв зі стола картуз.

— Ні, господін, подождіть трохи, — схопив його за руку Семен, — я той...

— Іди під три чорти, мурло! Не бачив я твоїх грошей.

В пивній стихло, і коло Семена поставало вже декілька дядьків.

— Люди добрі! — скрикнула жінка. — Ви ж бачили, що вони пили вдвох. Там же всі гроші... Тепер і за пиво нема чим заплатити.

— Ви, Ілько, послушайте, — затурбувався Мошко, — може, ежелі ви взяли... Міне какое дело, нехай міне за пиво... Я в паліція...

— Та якого вам чорта! — повертаючись іти, крикнув Ілько. — Не бачив я ніяких грошей. У його їх і не було.

— Брешеш, собачий сину, брешеш! Були! Ти сам бачив їх, сей йолоп тобі ж і показував! — закричала жінка.

— Оддай гроші! — тихо, але виразно промовив Семен.

Ілько здвигнув плечима, всміхнувся, глянув на дядьків, що мовчки і суворо дивились на се, і повернувся.

— Нет, позвольте, — викрикнув Мошко і ухвативсь за Ілька, — так нідзя... Дай міне за пиво... Хає, бігай за паліцейським!

— Оддай гроші! — зробивши кілька ступнів до Ілька, процідив Семен і зціпив зуби.

— Авжеж, оддай... Що ж се! — почулось між дядьками. Ілько сіпнув руку, крутнув Мошком й ступив до дверей.

— Оддай гроші!! — заревів Семен і кинувся на Ілька з піднятим кулаком. Ілько повернувся, одхилився, як дикий звір, наскочив на Семена й повалив його на стіл, зі страшною силою опускаючи кулаки на голову, живіт, груди. Жінка крикнула й кинулась до них, але зараз же одлетіла і впала під стіл, обливаючись кров'ю; посунулись, було, дехто з гурту, але теж деякі полетіли на лави, а деякі самі поховались од страху, глянувши тільки на червоного, страшного, з піною на губах Ілька.

— Повбиваю!! — хрипло крикнув він, блискаючи очима й хапаючи рукою зі стола пляшку. Але не встиг він й вимовить, як захитався, махнув рукою й гепнув додолу лицем.

— Тепер бийте його!! — крикнув Мошко, вискакуючи з-за Ілька й держачи його за ноги. З криком кинулись усі на Ілька, насіли і... піднялись разом з ним.

— Держіте, держіте! Я одберу у його деньгі!.. Вот, вот оні! — вискакуючи з гурту, крикнув Мошко і помахав червоною хусткою. Жінка з обмазаним кров'ю лицем і синій, побитий Семен зараз же кинулись до його. Ілько скажено заревів, крутнувсь, когось вкусив, когось пацнув, рвонувся й, тягнучи за собою всю валку, вискочив на вулицю.

V

Сумно в Сонгороді восени. Низьке темно-сіре небо; не то ранок, не то вечір цілий день; пронизуватий, холодний вітер, купи пожовклого, мокрого листя і дощик, дощик і дощик. Плачуть під ним вікна, плачуть стріхи, плачуть дерева, тини, коні, плаче навіть картуз звощика, що, закутавшись, схилився на передку. На вулицях ні душі, тільки де-не-де перебіжить через дорогу яка-небудь баба, піднявши спідницю на голову, просуне важким ходом жидівська балагула та звощик розіб'є блискучу, сталеву грязюку рівненькою стежкою. Сумно. А ще сумніше в темний, довгий, холодний вечір. Вітер

наче казиться — то стогне, то плаче, то регіт підніме, то стиха, поволі застука по віконницях запертих, то знов заскиглить, завие, заплаче, й сипне, і сипне дрібненьким дощем. Пусто страшенно; безлюдно, тільки тополі неначе з докором хитають чорними вершечками, мов дивуючись, як таки можна вилазить на вулицю в таку негоду.

Ледве блищить лампочка в камері "слідствених" сонгородського "арестнаго помещенія". Тхне потом, парашею, махоркою і кислою капустою. Посхилявшись над койкою, прислухаючись іноді до дверей, розмовляючи пошепки, грають у карти арештанти. Чути: "Краля зверху!", "сімка хвалить", "запиши хвальону", "вино — козир"; іноді пошепки, але виразно прокочується лайка.

По темних кутках сплять.

Щось тихо застукало з вулиці в вікно. Андрій встав, положив карти, прошепотів: "Без мене грайте", — і підійшов до вікна. Якась темна жіноча постать, освічена світлом одного з двох на ціле місто ліхтарів (другий біля поліції), стояла, нахиливши голову.

— Ти, Мотре? — одчиняючи злегка вікно, прошепотів Андрій.

Постать підняла голову, трохи розмотала товсту хустку, й на Андрія глянули великі, глибокі Мотрині очі.

— Я. На...

Андрій простягнув руку крізь ґрати і взяв невеличкий клуночок.

— Там десяток пиріжків і курка, — додала Мотря.

— Добре... Чого вчора не прийшла?

— Ти сердишся?

— Я питаю, чого вчора не прийшла, — сухо прошепотів Андрій.

— Не можна було.

— Не бреши!

— Ну, от, "не бреши"! Батька не було до півночі, дитина сама, а я от се побігла б до тебе.

— Де ж батько був?

— На "роботі".

— Де?

— Розбили лавку старого Хаїма. Знаєш?

— Знаю. Багато?

— Рублів на п'ятдесят, казали. Ілько насилу виніс лантух.

— А! Он що!.. Хм... — злісно всміхнувся Андрій. — Там були Ілля Іванович! Ну, тепер я знаю...

Мотря мовчки нахилила голову.

— Може, не пускали Ілля Іванович? Вони ж теж на лінії солом'яного жениха. Чи в проходку з ними ходили? Га?.. Чого ж мовчиш, суко! — грізно прошепотів Андрій. — Похвались же!

Мотря мовчала.

— Говори ж!.. Може, вже рушники подавала?

— Ну от ще! — підняла голову Мотря і знов нахилилась.

— Гляди, гадино! — зціпив зуби Андрій. — Обманула, обіцялась сказати правду, тягнеш і досі... гляди, тільки подумаєш вийти за Ілька, уб'ю. Чуєш? Уб'ю першої ж ночі! Я ніколи на вітер не говорю. Не дури!

Вітер, що затих на хвилину, мов прислухавшись, засвистав, загудів, засипав густим дощем і трохи не попхнув Мотрі.

— Не змерзла? — помовчавши, буркнув Андрій.

— Ні.

— Що? Та підними голову, чого нахилилась?

— Не змерзла, — промовила Мотря й несміло подивилась йому в очі. Замовкли. Чуть було ляпання заялжених карт, "вино світить" і дріботіння дощу по вікні. Мотря куталась.

— Не бачила Никодима?

— Бачила.

— Що, не говорив нічого?

— Про тебе?

— Ну, да.

— Лається... Нащо ти його так?.. Бідує страшно.

— А так паршивому й треба, хай не задається! Думає, як надзиратель, то й цяця велика! — зі злістю прошепотів Андрій.

— Він каже, що зовсім і не хотів тебе лаять.

— Бреше, гад! Ти знаєш, як усе се було?

— Та говорив він щось... Розкажи ти... Знаю, що через тебе...

— От то, нехай не задається і знає, кого зачіпає!

— Як же се вийшло?

— Так він каже, що й не лаяв?

— І не думав, каже.

— Гм... Іш, мурло прокляте!

— А лаяв?

— Та того мало, а ще захотів штовхаться. Я, бач, не дав йому раз горілки, що ти мені передала. Так образились... І от то раз причепився до мене, щоб у камору йшов. "Ще рано, — кажу, — не підуй!" — "Ну, не розказувать!" Я й вилаяв його... Він зо всієї сили — трах! — у груди мене... Хотів я його задушити там же, та здержався, тільки сказав: "Гляди, Никодиме, се даром не минеться тобі. Знай, кого бити!" — "Плювать, — каже, — я на тебе хотів і хочу. Страшний вовк у лісі, а в тенетах — тьху!" Ну, добре, нехай так, побачимо. Пройшло, мабуть, з тиждень. Я з ним наче помиривсь, випивав по-приятельськи, одним словом... ну, помирились, наче того й не було. А от то в той понеділок кажу йому: "Попроси смотрителя, щоб пустив мене з тобою в цілюрню, — мене тут пускають, — поставлю, кажу, півкварти". Попросив він, — пішли. Прийшли до Васьки, — знаєш? Я тому зараз морг! Той туди, сюди, і поки мене постригли, Никодим уже був п'яний, як свиня... Тільки й розуму, що дивиться... Кинув я його, прийшов до смотрителя та й кажу: "Так і так, ваше благородіє, надзиратель Никодим, котрий мене

водил у цилюрню, напився п'яний і не сполняєть своєї служби. Я мог би утікти..." Той, звісно, перелякався, дякує мені та зараз за Никодимом — і прогнав... Не задавайся і знай, з ким діло маєш!

— І ти не втік? — похопила Мотря. — От то! Чого ж ти?

— Тікати не треба.

— Як?

— А так: якби я втік, його не вигнали б зі служби, бо він сказав би, що я чи побіг, чи як-небудь... А так — я сам прийшов без його, тут уже оправдання нема... Нехай тепер без заробітку поскаче...

— Діти ж маленькі у його... жінка.

— А друге те, що мені нема для чого й тікати: все одно оправдають. Се, що я не втік, буде ще один доказ, що я не винен. Аби то я виманив гроші у того мужика, аби я, значить, був винен, дак хіба б я не втік, коли такий випадок підійшов? Га?

— Ну да, але ж...

— "Але ж!" — перебив Андрій. — У суді, аби щось представив такого, як се, то й оправдають.

— А як засудять?

— Плювати я на їх хочу! Хто докаже, що то я був? Мало, що такий і такий! Ти прямо докажи, що бачив, як я був з ним і гроші брав. А може, хто схожий зі мною?.. А ще ж ти будеш говорити, що я у тебе був тоді, та й герехт.

— А як Ілько покаже, що тебе не було... Він тепер ненавидить тебе, то, може...

— Хм... як зробився женихом, так і ненавидіть став, — саркастично всміхнувся Андрій. — Ну, так я ж його не боюсь.

— Як? А як він скаже, що він був у мене весь час і не бачив тебе... А його у мене бачила Хведора, — нахиливши голову, тихіше додала Мотря.

— Хм... милувались... І все-таки плювати! Аби ти показала. А хіба я повинен перед ним сидіти? Скажеш, що п'яний спав цілий день у повітці. От і все... Та його й питають не будуть, а сам не напроситься — побоїться мене... Він тоді саме, як моє діло буде розбираться, буде сидіти тут. Перекажеш йому, що через тиждень він уже буде тут. Той подав на його... буде одвічати за "буйство і покушення на грабіж". Смотритель казав...

— Через тиждень? — перепитала Мотря.

— А що, тобі жаль? Так чого ж — прося ж тебе — украдь хоч у сієї Хведори курку, піймайся нарочито, полайся — і посадять... І не будеш розлучаться з ним... А то ж жаль!..

Мотря промовчала.

— ...Та що похилилась?.. Говори ж щось, якого ж чорта прийшла!

— Скучила! — піднявши голову, привітно дивлячись на його, прошепотіла Мотря.

— І за Ільком скучиш?

Мотря почала кутаться:

— А ще довго до суда тобі?

— Та ти зуби не заговорюй, — мимоволі всміхнувся Андрій, — а говори те, що

питають.

— Та я не чула зовсім, що ти говорив.

— Ех! Не чула...

— Холодно, Андрію, уся змокла... Я вже піду...

— Убирайся к чорту, — чого ж стоїш?

— Ну, то я зостанусь, — ти сердишся...

— Йди, йди...

— Ні, ти сердишся... Скажи, що не сердишся...

— Та йди, простудишся. Прощай.

— Прощай. А завтра прийти?

— Як хочеш, — зачиняючи вікно, сухо відповів Андрій і, наче зачепившись, возивсь коло заціпки.

— Я прийду.

— Приходь, — байдуже муркнув він і заціпнув вікно. Мотря ще трохи постояла, подивилась на вікно, зітхнула і, щільніше закутавшись, тихо пішла в темний, глухий переулок.

І дійсно, через тиждень Ілько вже сидів у камері "срочних" між штундарями, посадовленими за збірки, дрібними злодіями і буянами. Зараз же він звелів усім поділитись грішми, побив одного, що хотів із ним змагаться, посидів три дні в карцері, але, вернувшись, повитягав уночі гаманці у багатих, поділив рівно на всіх і напоїв усю камеру квартою монопольки, яку невідомо де роздобув. Дозорці, та й сам смотритель, наче нічого не бачили, не бажаючи через якийсь час мати собі страшного ворога на волі.

А ще через тиждень вводили в ворота Мотрю, закутану, з дитиною на руках, трохи бліду, але через се ще кращу. В той саме час Андрій сидів на призьбі. Побачивши її, він спершу зблід, потім почервонів, знов зблід і, не міняючи пози, з ненавистю буркнув, як вона порівнялася з ним, весело посміхаючись до його:

— У! Паскудо!.. Мовчала! Прибігла-таки за Ільком!

— Ба за тобою! — радісно дивлячись на його й наче чекаючи сього питання, жваво відповіла Мотря. Але Андрій вилаявся, зціпив зуби, одвернувся, пішов у камеру й п'ять день не показувавсь. А як виходив на хвилину, — до Мотрі не заговорював. Коли вона винувато, благаючи його, заціпала, він тільки лаявся зневажливо й наче недобачав її. Мотря зблідла, схудла, благала його через сторожів, простоювала цілими вечорами під вікном його камери, а з Ільком і не говорила, навіть раз вирвалася і плюнула, як той хотів обняти її. Андрій змилювався — і звеселіла Мотря: заспівала, засміялась, обцілувала Іваська і на другий день уже жартувала і сміялась до Ілька. Знов змінився Андрій, але вже не ховався у камері, не тікав од розмов із Мотрею, тільки говорив із нею так холодно, так якимось по-чужому, дививсь на неї так чудно, що Мотрі з ним було і важко, й ніяково, а на самоті якимось пусто, нудно і сумно, до смерті сумно. Знов почались благання, знов Ілько остогид, знов усміхнувся "по-рідному" Андрій, — і знов звеселіла Мотря, тільки вже при Андрієві розмовляла з Ільком без сміху, без жартів, —

без Андрія ж пильнувала, щоб усе знали тільки вона та Ілько. Ілько ж хоча й всміхавсь до Андрія і сам заговорював до його, — при Мотрі махав кулаками і... щиро задавався.

Видався теплий, ясний день, один із тих днів, коли літо наче виривається з мокрих, холодних обіймів осені, спішить попрощатися з людьми, всміхнеться тепло-ласкаво востаннє й покориться долі. Сонце гріло-пекло, грало в калюжах, що займали трохи не півдвора, жваво цвірінькали горобці, тріпались кури, лазила по дворі свиня з поросятками, тільки дерева оголені якось сумно виставляли з саду голі свої віти та тужливо хитали вершечками. З камер повисипали арештанти, порозсідались біля дверей, повиносили койки з тоненькими сінниками, порозвішували мокрі спідниці, сорочки, онучі; дехто стиха заводив пісні, дехто борюкався, а дехто прямо сидів, грівся і смаковито хмуривсь на сонце. Навіть Степан, старий дозорець, — "соцаяліст", як звав товариш його Гаврило за те, що той не постив у Петрівку, їв у неділю до звону, не хотів читати ані букви з Біблії і не любив багато балакати, — навіть Степан виліз із темної сторожки, сів на коридорі, надів окуляри і став читати "Путешествие по реке Оранжевой й ея притокам", що вже років зо три, як він його почав читати. Біля тину, проти сонця, на койці сидів старий Дем'ян, ватажок штундарів, із симпатичним лицем і добрими очима дідошок. Поруч сиділи "брати" його, себто одної з ним віри дядьки, — один рудий, бородатий, огрядний; другий носатий, чорний і худий. Проти їх, на другій койці, сидів Гаврило, "челаек з понятієм" — високий, худий й тонкий, схожий, як сам про себе не без гордощів казав, на святого Антонія, чудотворця Печерського. Гаврило не пропускав ні одної церковної служби, харчувався самою цибулею і житнім хлібом і в розмові закидав "по-вченому". Біля Гаврила, примостившись на цеглинах, писав на койці листа худенький чоловік, старанно виводячи букви, поводячи за рукою кінчиком висунутого язика і через кожні три хвилини повертаючись до Гаврила за порадою. Далі, ступнів на три, на голоблях тачки, сиділа Мотря, а на самій тачці, пацаючи ногами і вставляючи іноді й своє до балачки, прибраний і веселий Ілько.

Зайшла релігійна суперечка. Дем'ян говорив спокійно, навіть весело. Гаврило іронічно всміхався, худий деколи додавав свого гострого і "з перцем" слова; рудий, добродушно розтягнувши рота в усмішку, однаково пильно слухав і Дем'яна, і Гаврила і однаково, як видно було, не розумів ні того, ні другого, але самий процес суперечки, очевидно, йому страшенно подобався. Серед двору, махаючи шапкою, посвистуючи, ганяв смотрительських голубів Андрій, похмуро часами поглядаючи на Ілька й Мотрю.

— Ха-ха-ха! — зареготався Гаврило, одкинувшись назад. — Так по-вашому виходить, що церкви не нада?! Ето — факт!.. Ха-ха-ха!.. Ну, а де ж, приміром сказати, должны нахадиться усякії богослужебніи вешчі, ну, сказати, чи чаші усякії, чи... ну, хоча б і чаша? Де, по-вашому!

— Будлі-де, — усміхнувся Дем'ян, — можна і в скриню покласти.

— Ето, значить, там, де штани, сорочки. Ха-ха-ха! Там і воші, і блохи...

— Воші теж од Бога.

— Ну!

— Хоча чаші перед службою миються перед усіма так, щоб усі бачили. А що

роблять ваші попи, ви не знаєте. От що!

— Хто ж то миє? Піп ваш?

— У нас попів нема, а миє той, хто у той раз службу служить.

— Ну, так! Подождіть, — ухопився Гаврило, — ви говорите, що "той, хто службу служить". А він же має право?

— Має.

— Хто ж йому його дав?

— Ми.

— Ето факт! А ви ж маєте право давать право?

— Таке ж саме, як ваш архирей або синод.

— Ха-ха-ха! Іван, Степан, Денис — синод! Ха-ха-ха! Славная препорція!..

— От, Гаврило Петрович, — перебив чоловічок, протягуючи листа, — чи так? Бо той...

Гаврило поважно взяв і став читать:

— "Письмо пущено Мною Марком Гавриловичем к жені Своїй Параски Михайловні прошу тебе". Ну, ето я вже читав... "що Марко будь тобі Масло"... ето вже... Ага, отседа: "Я Марко Гаврилович Прошу вашой милости ви виказуєте що я вам масло приніс а я нікакого масла ни виділ і ни знаю і ни бачив і не чув. А ви як находите на себе претенцію то дасте 5 рублей і будете одвчать сильно строго як ни бачили острога то побачите"...

— А я так говорю, — почав тихо Дем'ян, як чоловік знов висунув язика, нахилив голову набік і став виводить букви, — бідному чоловікові й копійка багато значить. Ви візьміть те: чи в тебе родиться, чи помре, чи свято яке, чи штось таке, — уже плати. Плати попові, бо — гріх.

— А в писанії що сказано? — поважно і навіть строго перебив Гаврило: — "Шедше убо научать усі язики, крестяще їх во імня Отца і Сина і св. Духа, аминь". Га? То такой факт? То, значить, що сам Ісус Христос постановив, щоб були священники. А ви ж тільки Євангеллю вірите, — се ж по Євангеллю...

— Та не сказано, щоб за те вони і з живого і з мертвого шкуру дерли, — вставив худий, не зводячи очей з Гаврила. Рудий добродушно засміявся:

— Вони й не деруть, а беруть те, що дають.

— Та ви Гаврила хлібом не корміть, а попів не чіпайте! — крикнув сміючись Ілько. Гаврило хитнув головою і зневажливо, але так, щоб не бачив і не чув Ілько, скрививши губи, пробубонів:

— Дурний піп, дурна його й молитва!

Помовчали.

— Не даром кажуть, — почав, зітхнувши, Дем'ян, — чії ворота минеш, а попових не минеш... Деруть вони з вас, як самі хочять.

— Ану, Гаврило Петрович, прочитайте далі, — протягнув знов листа чоловічок. Гаврило хотів щось сказати Дем'янові, але тільки махнув рукою і взяв листа.

— ...І... то побачите... — промимрив він, шукаючи нового. — Ага!.. "І прошу вашой

милости ни радійте моему гору... Как Господь дасть міні благодать то якось воно буде. Міні Господь допоможить нещасному то якось воно буде. А я Марко Гаврилович і так нікогда сльози ни висихають у мене і прошу вашої милости не оставте моїй просьби із тим досвиданіє остаюсь жив только здоров'я у мене плохо потому што досадую. Ну все байдуже якось воно буде Писмо писав Марко Гаврилович звиніте"...

— Вони усе, значить, мені маслом дорікають, — пояснив чоловік, — а я того масла, так от не гріх заприсягнуться, і не бачив, яке воно на вид...

Андрій вилаявся на весь двір. Всі повернулись, — жовто-рябий, трубохвостий голуб, не вважаючи на Андріїв свист, ляскання в долоні, ніяк не хотів підніматься вгору до гурту і все перелітав із хліва на льох, то з льоху на хлів.

— Підожди ж! — злісно просичав Андрій, підкрадаючись до льоху, де сів жовто-рябий. — Політаєш у мене!

— Параска каже: "Признайся, тобі легше буде". А в чому я буду признаваться? Я того масла...

— От ви говорите, — перебив чоловіка Дем'ян, — гріх окони палить... А я на се можу сказати...

Жовто-рябий, нічого не гадаючи, повернувся хвостом до краю і став чепуриться. Мотря й Ілько пильно слідкували за Андрієм, який, то присідаючи, то ледве ступаючи, наближався до льоху. Ось він уже біля дверей, ось загляда на голуба, ось... піймав!

— Та не бий!! — крикнула Мотря.

Андрій навіть не підняв голови і став злорадно бити по ногах, по крилах, по голові переляканого жовто-рябого.

— Та пусти, не муч! — крикнув Ілько.

Наміряючись уже пустити, Андрій по сих словах мовчки злісно глянув на Ілька, усміхнувся й, схопивши ніжку жовто-рябого, крутнув. Почувся легенький хруск, голуб несамовито забився й затріпався, — Андрій зламав йому ніжку. Сей хруск, розкритий вмить рот жовто-рябого, безсиле його тріпання — все се наче морозом пройняло Ількові тіло.

— Пусти!! — рывкнув він і кинувсь до Андрія. Мотря зблідла, схопилась і побігла до них. Штунда і Гаврило змовкли і, не знаючи, в чому річ, стали дивитись в їх бік.

— Пусти, не муч!.. — глухо прохрипів червоний, з піною на губах, важко дихаючи, Ілько.

— А тобі яке діло?! — блідий, аж жовтий, з синіми губами глянув на його ненависно Андрій, не випускаючи голуба.

— Та чого ти присікався до його? — сухо промовила Мотря. — Випустить!.. Який сердобольний!..

— А! Так ти за Андрія!! — блиснув на неї очима Ілько і ступив до Андрія: — Пусти, говорю!

Андрій мовчки, дрижачою рукою став щось шукать у кишені.

— Плювать мені на твій ніж! Не пустиш?!!

Андрій важко дихав, з презирством усміхався і мовчки копався в кишені, не

випускаючи голуба.

— Так от же!! — розмахнувся Ілько і, не сподіваючись сього, не вспівши пригнуться, Андрій спіткнувся, зачепився і впав, випустивши голуба.

— Ах, ти ж! — тільки скрикнула Мотря і, як вовчиця, в'їлась зубами Ількові в руку; але зараз же почула, як щось важке ударило її в перенісся, — в голові страшенно зашуміло, мигнув в очах жовтий тин, і, хитаючись, вона впала додолу.

— Стережись, Ільку!!! — вмить пронеслось по дворі з десяток несамовитих, переляканих голосів. Ілько здригнувся, хотів повернутися до Андрія і, крикнувши якоесь "у-е", скривився, схилився і, скоцюрбившись, упав рядом із Мотрею. Кров виразною червоною стежкою полилась із розпоротого живота, полилась по колінах, по чоботях і стала всмоктуватися в білий, сухий пісок.

Пройшов рік. Ілько хутко після того видужав, одбув строк, вийшов із буцегарні, ще гірше запив, загуляв, піймався на "роботі" й попав у губернію в тюрму, звідкіль уже не вертався. А Мотря з батьком, з сином, з старою матір'ю Андрія, продавши свою й Андрієву хати й ґрунт, зараз же, як повезли Андрія в тюрму, поїхала за ним, повінчалась, і всі виїхали на поселення, куди присудили Андрія за "покушеніє на убійство".

1902 р.